षष्ठः पाठः

राष्ट्रं संरक्ष्यमेव हि

(विद्यालये बालचराणां शिबिरम्। सायं सर्वे स्व-अनुभवान् श्रावयन्ति)

ध्रुवः – विचित्रः अयं संसारः। केचन महापुरुषाः महात्मगान्धिवत् अहिंसायाः पाठं पाठयन्ति। अन्ये च आणविक-अस्त्राणां निर्माणं विधाय जगतः संहारं कर्तुम् इच्छन्ति।

सिद्धार्थः – वस्तुतः विज्ञानस्य सत्प्रयोगः राष्ट्रस्य कल्याणाय, दुरुपयोगश्च विनाशाय भवति।

सुश्रुतः – आम्, दुरुपयोगः तु अभिशापः एव।

चरकः – विदितम् अस्ति किं युष्माकं यत् प्राचीनकाले अपि आणविक-अस्त्राणां मानवेषु प्रयोगः निषिद्धः आसीत्।

ध्रुवः – किं पुरा अपि एतादृशानि अस्त्राणि आसन् येषां मानवेषु प्रयोगः वर्जितः आसीत्।

सिद्धार्थः – किमिदं सत्यम्? आश्चर्यम्।

चरकः – प्रत्यक्षं किं प्रमाणम्? 'राष्ट्र संरक्ष्यमेव हि' अयं पाठः महाभारत-आधारितः। एतं पठित्वा ज्ञास्यामः।

षष्ठः पाठः

राष्ट्रं संरक्ष्यमेव हि

(ततः पुत्रशोकसन्तप्ताः युधिष्ठिरः भीमः द्रौपदी च रणभूमौ प्रविशन्ति।)

द्रौपदी – (दीर्घं निःश्वस्य) हा हन्त। किम् इदं घोरम् आपतितम्। पापकर्मणा द्रौणिना मे पुत्राः भ्रातरः च हताः। अग्निः इव दहति माम् अयं शोकः।

युधिष्ठिरः – शुभे! धैर्यं धारय। नूनं तव पुत्राः वीरगतिम् एव प्राप्ताः। वीरजननी त्वं शोचितुं न अर्हसि।

द्रौपदी – कथं मन्दभाग्या अहं धैर्यं धारयामि। यावत् असौ क्रूरकर्मा न दण्ड्यते, तावत् अहम् इतः न गमिष्यामि, अत्रैव प्राणत्यागं च करिष्यामि।

युधिष्ठिरः – प्रिये! मा एवं ब्रूयाः। स पापकर्मा कुत्र गतः इति न जानीमः। अतिदूरं किञ्चिद् दुर्गमवनं प्रविष्टः भवेत्।

द्रौपदी – (भीमं प्रति) आर्यपुत्र! क्षत्रधर्मम् अनुस्मरन् मां शोकसागरात् रक्ष। अस्मिन् संसारे कश्चित् अपि त्वया सदृशः पराक्रमी नास्ति। पुरा वारणावते त्वमेव पाण्डवान् रक्षितवान्। विराट-नगरे अपि त्वं मां प्राणङ्कटात् उद्धृतवान्।

भीमः – (युधिष्ठिरं प्रति) भ्रातः! द्रौणिम् अनुगन्तुं मह्यम् अनुमतिं ददातु भवान्।

युधिष्ठिरः – गच्छ वत्स! विजयी भव, नकुलः तव सारथिः भवतु।

(भीमसेनः निर्गच्छति, श्रीकृष्णः अर्जुनेन सह प्रविशति।)

श्रीकृष्णः – भो धर्मराज! समीचीनं न कृतं भवता। पुत्रशोकविह्वलः भीमसेनः एकाकी एव द्रौणिं हन्तुम् अभिधावति।

युधिष्ठिरः – भगवन्! सः तु एकाकी एव द्रोणपुत्राय अलम्।

श्रीकृष्णः – वत्स! न जानाति भवान् द्रौणेः चपलां प्रकृतिम्। पितुः द्रोणात् प्राप्तं ब्रह्मशिरो नाम अस्त्रं विद्यते तस्य पार्श्वे। यदि तत् प्रयुज्यते, सर्वा पृथ्वी दग्धा स्यात्।

युधिष्ठिरः – अप्येवम्! आचार्येण कीदृशः अनर्थः कृतः? किं चपलबालकेभ्यः एतादृश-भीषणानाम् अस्त्राणां प्रदानम् उचितम्?

श्रीकृष्णः – शृणु तावत्, आचार्येण तु प्रियशिष्याय अर्जुनाय एव प्रीत्या मनसा ब्रह्मास्त्रशिक्षा प्रदत्ता किन्तु पुत्रप्रेमपराधीनेन तेन अश्वत्थामा अपि तच्छिक्षया वञ्चितः न कृतः।

अर्जुनः – अपरं च, अस्त्रशिक्षाप्रदानात् पूर्वम् आचार्यः पुत्रं सावधानम् अकरोत् यत्-

परमापद्गतेनापि नैव तात त्वया रणे।
इदमस्त्रं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विशेषतः॥ 1॥

युधिष्ठिरः – सम्प्रति आश्वस्तः अस्मि। मन्ये सः ब्रह्मास्त्रप्रयोगं न करिष्यति।

श्रीकृष्णः – तर्हि न जानासि तस्य मनोवृत्तिम्। पितुः उपदेशेन असन्तुष्टः स एकदा द्वारकापुरीम् आगच्छत्। ब्रह्मास्त्रं दत्त्वा सः सुदर्शनचक्रम् अवाञ्छत्।

युधिष्ठिरः – (साश्चर्यम्) कथं चक्रम् इति!

श्रीकृष्णः – आम्! मया कथितम्। नाहं त्वत्तः ब्रह्मास्त्रम् इच्छामि। यदि त्वं मम गदां, शक्तिं, धनुः चक्रं वा इच्छसि, तुभ्यं ददामि।

युधिष्ठिरः – ततस्ततः।

श्रीकृष्णः – सः तु चक्रम् एव अयाचत। गृहाण चक्रम् इति उक्तः सः सव्येन पाणिना चक्रं गृहीतवान्, किन्तु सः तत् चक्रं स्वस्थानात् सञ्चालयितुम् अपि समर्थः न अभवत्।

युधिष्ठिरः – जानीमः भवतः दिव्यां शक्तिम्।

श्रीकृष्णः – तदा अहं नैराश्येन खिन्नं द्रौणिं पृष्टवान्, 'वत्स! किमर्थं त्वम् इदं दिव्यं चक्रं वाञ्छसि?'

युधिष्ठिरः – किम् उक्तं तेन?

श्रीकृष्णः – सः प्रत्यवदत्-

प्रार्थितं ते मया चक्रं देवदानवपूजितम्।
अजेयः स्यामिति विभो! सत्यमेतद् ब्रवीमि ते॥ 2॥

अतोऽहं ब्रवीमि, तस्मिन् चञ्चले क्रूरे च द्रोणपुत्रे न विश्वसितव्यम्।

(ततः युधिष्ठिरार्जुनौ श्रीकृष्णेन सह रथारोहणं नाटयतः।)

अश्वथामा – रे दुष्ट भीम! त्वम् अद्य वध्योऽसि मया। (विलोक्य) अये कथं श्रीकृष्णार्जुनौ युधिष्ठिरश्च? (स्वगतम्) इदानीं किं करवाणि? आः दृष्टम्, अस्मिन् विषमे समये ब्रह्मास्त्रम् एव मे शरणम्। मोचयामि अस्त्रम्। (ध्यानं नाटयति ब्रवीति च) इदम् अपाण्डवाय।

श्रीकृष्णः – पार्थ पश्य, पश्य। एतद् विमुच्यते ब्रह्मास्त्रं द्रोणपुत्रेण! त्रैलोक्यं दहन् इव प्रचण्डज्वालः अग्निः परितः प्रसरति। अर्जुन! अर्जुन! त्वमपि मुञ्च ब्रह्मास्त्रं एतत् निवारयितुम्।

अर्जुनः – नमः भगवते। स्वस्ति आचार्यपुत्राय, स्वस्ति मे भ्रातृभ्यः। उत्सृज्यते मया ब्रह्मास्त्रम्। अस्त्रम् अस्त्रेण शाम्यताम्।

(ततः प्रविशतः व्यासनारदौ)

नारदः – (व्यासं प्रति) पश्यतु भवान्। कोऽयम् अनर्थः क्रियते एताभ्यां वीराभ्याम्। समन्तात् वर्धमानाः प्रचण्डानलशिखाः आकाशं लिहन्ति इव। गगनात् सहस्रशः उल्काः भूमौ पतन्ति। कम्पते खलु सपर्वत-वन-द्रुमा सकला मही। पवनः स्तब्धः जातः। सहस्रांशुः न भासते। शैलाः विदीर्यन्ते। कथमपि एतौ निवारणीयौ, अन्यथा सकलं जगद् ध्वस्तं भविष्यति।

व्यासनारदौ – भो वीरौ! संहरतं संहरतम् निजास्त्रे।

नारदः –
नानाशस्त्रविदः पूर्वे येऽप्यतीता महारथाः।
नैतदस्त्रं मनुष्येषु तैः प्रयुक्तं कथञ्चन॥ 3॥
अस्त्रं ब्रह्मशिरो यत्र परमास्त्रेण वध्यते।
समाः द्वादश पर्जन्यस्तद् राष्ट्रं नाभिवर्षति॥ 4॥

अर्जुनः – (बद्धाञ्जलिः भूत्वा) भगवन्! मया तु अस्त्रम् अस्त्रेण शाम्यताम् इति कृत्वा अस्त्रं विमुक्तम्। तत् च मया संह्रियते। परन्तु द्रौणेः अस्त्रम् अस्मान् सर्वान् प्रधक्ष्यति एव।

व्यासः (द्रौणिं प्रति) अयि द्रोणपुत्र! त्वम् अपि निज-अस्त्रं संहर येन सर्वनाशो न भवेत्।
पाण्डवास्त्वं च राष्ट्रं च सदा संरक्ष्यमेव हि।
तस्मात् संहर दिव्यं त्वमस्त्रमेतन्महाभुज॥ 5॥

शब्दार्थाः

[इदम्] अपाण्डवाय (सं०) (पु०च०ए०व०)	इदं शस्त्रं पाण्डुपुत्राणां विनाशाय (प्रयुज्यते मया), इदं मन्त्रं प्रयुज्य अस्त्रं विमुच्यते।	यह शस्त्र पाण्डवों के विनाश के लिए (प्रयुक्त किया जाता है) इस मन्त्र को बोलकर अस्त्र छोड़ा जा रहा है।	This weapon (is being used) to destroy Pandavas. This was the mantra spoken by Ashwatthama while throwing the missile.
उत्पत्य (अव्य०)[उत्+पत्+ल्यप्]	उड्डीय	उड़कर	having flown.
उल्काः (सं०)(स्त्री०प्र०ब०व०)	उल्कापिण्डानि	आग के गोले, दाहक तत्त्व	Fire falling from heaven i.e. meteors.
द्रौणिना (सं०) (पु०तृ०ए०व०)	द्रोणस्य अपत्यं पुमान्, द्रोण+इञ्-द्रौणिः, द्रोणपुत्रेण	द्रोण के पुत्र अश्वत्थामा के द्वारा	by the son of Drona-Ashwatthama.
निवारणीयौ (वि०) (पु०प्र० द्वि०व०) [नि+वृ+णिच्+अनीयर्]	रोद्धव्यौ, रोधनीयौ, वर्जनीयौ	उन दोनों को रोकना चाहिए	(both must) be checked.

पर्जन्यः (सं०) (पु०प्र०ए०व०)	मेघः	मेघ, बादल, वृष्टि का देवता (इन्द्र)	clouds, lord of rain (Indra).
प्रधक्ष्यति (क्रि०) (प्र०पु०ए० व०) [प्र+दह्+सन्नन्त+लट्]	प्रज्वालयति	जलाता है	burns.
ब्रह्मशिरः (सं०) (प्र०ए०व०)	ब्रह्मास्त्रम्	ब्रह्मास्त्र	A weapon named Brahmastram.
युयुत्सते (क्रि०) (प्र०पु०ए०व०) [युध्+सन्+लट्]	योद्धुम् इच्छति	लड़ना चाहता है	wants to fight.
लिहन्ति (क्रि०) (प्र०पु०ब०व०) [लिह्+लट्]	लेहनं कुर्वन्ति	चाटते हैं	lick.
वध्यते (क्रि०) (प्र०पु०ए०व०) [हन्+वध्+यक्+लट्]	हन्यते	मारा जाता है	gets killed (Not in common use).
वारणावते (सं०) (पु०–नपुं०स०ए०च०)	वारणावतनाम्नि नगरे	एक नगर का नाम, वारणावत में	name of a city, in the city of Varnavata.
विदीर्यन्ते (क्रि०) (प्र०पु०ब० व०) [वि+दृ+यक्+लट्]	विदीर्णानि भवन्ति	विदीर्ण हो रहे हैं	are being split
विभो (वि०) (सम्बो०ए०व०)	हे व्यापक, हे विभो, हे शक्तिमन्	हे ईश्वर!	O All pervading lord, O Omnipresent, O God.
वृकोदरः (पु०प्र०ए०व०) [वृकस्य उदरम् इव उदरं यस्य सः, ब०व्री०]	अतिभोजी	भेड़िये के समान पेट वाला अतिभोजी	Glutton.
वेद (क्रि०) (प्र०पु०ए०व०) [विद्+लट्]	जानाति	जानता है	knows.
शमयितुम् (अव्य०) [शम्+णिच्+तुमुन्]	शान्तां कर्तुम्	शान्त करने के लिए	For pacifying.
सञ्चालयितुम् (अव्य०) [सम्+चल्+णिच्+तुमुन्]	प्रयोक्तुम्	संचालन के लिए	for using, for applying.
संरक्ष्यम् (वि०) (नपुं०प्र०ए० व०) [सम्+रक्ष्+यत्]	रक्षणीयम्	रक्षा करने योग्य	to be protected.
संरम्भी (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [संरम्भ+इनि]	विक्षुब्धः	हठी, उत्तेजित, जिद्दी	angry, obstinate.

संहरतम् (क्रि०) (म०पु०द्वि०व०) [सम्+हृ+लोट्]	प्रतिनिवर्तयतम्	(तुम दोनों अपने-अपने अस्त्रों को) लौटाओ	(both of you) withdraw.
संह्रियते (क्रि०-कर्मवा०) (प्र० पु०ए०व०) [सम्+हृ+यक्+लट्]	प्रतिनिवर्त्यते, संक्षिप्यते	वापिस लौटाया जाता है	is being withdrawn.
समाः (सं०) (स्त्री०प्र०ब०व०) [प्रायः बहुवचने प्रयुज्यते]	वर्षाणि	वर्ष	years.
सर्वधर्मविद् (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [सर्वान् धर्मान् वेत्ति, उप०त०पु०]	सर्वधर्मज्ञः	सब धर्मों के ज्ञाता	one who knows all dharmas.
सव्येन पाणिना (सं०) (पु०तृ०ए०व०)	वामहस्तेन	बाएँ हाथ से	with left hand.
सहस्रांशुः (सं०)(पु०प्र०ए०व०) [सहस्रम् अंशवः यस्य सः, ब०व्री०]	सूर्यः	सूर्य	One who has thousands of rays i.e. sun.

इदमपि जानन्तु

सन्धियुक्तपदानि

अत्रैव	=	अत्र+एव	किञ्चिद् दुर्गमवनम्	=	किञ्चित् +दुर्गमवनम्
कश्चित्	=	कः+ चित्	तच्छिक्षया	=	तत्+शिक्षया
नैव	=	न+एव	ब्रह्मास्त्रम्	=	ब्रह्म+अस्त्रम्
अतोऽहम्	=	अतः+अहम्	वध्योऽसि	=	वध्यः+असि
प्रत्यवदत्	=	प्रति+अवदत्	नैतदस्त्रम्	=	न+एतत्+अस्त्रम्
ब्रह्मशिरो यत्र	=	ब्रह्मशिरः+यत्र	पर्जन्यस्तद्	=	पर्जन्यः+तत्
बद्धाञ्जलिः	=	बद्ध+अञ्जलिः	एतन्महाभुज	=	एतत्+महाभुज
स पापकर्मा	=	सः+पापकर्मा			

सन्धिकार्यम्

अग्निः+इव	=	अग्निरिव	कश्चित्+अपि	=	कश्चिदपि
कीदृशः+अनर्थः	=	कीदृशोऽनर्थः	पितुः+उपदेशेन	=	पितुरुपदेशेन
असन्तुष्टः+सः	=	असन्तुष्टस्सः	स्तब्धः+जातः	=	स्तब्धो जातः
वञ्चितः+न	=	वञ्चितो न	भीमसेनः+एकाकी	=	भीमसेन एकाकी

अभ्यासः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत–

(क) द्रौपद्याः पुत्राः केन हताः ? ....

(ख) वारणावते पाण्डवान् कः अरक्षत् ? ....

(ग) नकुलः कस्य सारथिः अभवत् ? ....

(घ) आपद्गतेन अपि ब्रह्मास्त्रं केषु न प्रयोक्तव्यम् ? ....

(ङ) अश्वत्थामा श्रीकृष्णं किम् अयाचत ? ....

(च) आकाशात् काः पतन्ति स्म ? ....

(छ) कः न भासते स्म ? ....

2. पूर्णवाक्येन उत्तरं लिख्यताम् –

(क) द्रोणाचार्यः प्रीतः भूत्वा कं ब्रह्मास्त्रम् अशिक्षयत् ?

....

(ख) अश्वत्थामा केषां विनाशाय ब्रह्मास्त्रं मोचयति ?

....

(ग) भीमसेनः नकुलेन सह कम् अनुगच्छति ?

....

(घ) द्रोणपुत्रः श्रीकृष्णात् किं वाञ्छति स्म ?

....

(ङ) 'अस्त्रं संहरतम्' इति कौ वदतः ?

....

(च) ब्रह्मास्त्रस्य निषेधेन के के संरक्ष्याः सन्ति ?

....

3. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत–

(क) पापकर्मणा द्रौणिना <u>मे</u> पुत्राः हताः। ....

(ख) <u>अस्मिन् संसारे</u> कश्चिदपि त्वया सदृशः नास्ति। ....

(ग) न जानाति भवान् <u>द्रौणेः</u> चपलां प्रकृतिम्। ....

(घ) <u>आचार्यः</u> पुत्रं सावधानम् अकरोत्। ....

(ङ) <u>प्रचण्डज्वालः</u> अग्निः परितः प्रसरति। ....

(च) गगनात् सहस्रशः <u>उल्काः</u> भूमौ पतन्ति। ....

4. अधोलिखितप्रश्नान् यथानिर्देशम् उत्तरत –

(क) 'युधिष्ठिरः, भीमः द्रौपदी च रणभूमौ प्रविशन्ति।' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम्?

(ख) 'वीरजननी त्वं शोचितुं न अर्हसि।' अत्र किं कर्तृपदम् अस्ति?

(ग) 'आचार्येण कीदृशः अनर्थः कृतः?' अस्मिन् वाक्ये किं विशेष्यपदं प्रयुक्तम्?

(घ) 'गगनात् सहस्रशः उल्काः भूमौ पतन्ति।' अस्मिन् वाक्ये 'धरायाम्' इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?

(ङ) 'सकलं जगद् ध्वस्तं भविष्यति।' अस्मिन् वाक्ये विशेषणपदं किम्?

(च) 'अस्त्रशिक्षाप्रदानात् पूर्वम् आचार्यः पुत्रं सावधानम् अकरोत्।' अत्र 'पश्चात्' इति पदस्य किं विलोमपदं प्रयुक्तम्?

5. विशेषणानां विशेष्यैः सह मेलनं क्रियताम्-

(क) सव्येन	चक्रम्
(ख) पापकर्मणा	समये
(ग) देवदानवपूजितम्	उल्काः
(घ) सकला	द्रौणिना
(ङ) सहस्रशः	पाणिना
(च) विषमे	मही

6. अधोलिखितेषु पदेषु यत् पदम् अर्थदृष्ट्या भिन्नं तं रेखाङ्कितं कुरुत।

यथा पर्जन्यः, पयोदः, वारिधरः, <u>पयोधिः</u>।

(क) सहस्रांशुः, हिमांशुः, दिनकरः, भानुः।

(ख) वृक्षाः, द्रुमाः, महीधराः, महीरुहाः।

(ग) पवनः, अनिलः, अनलः, वायुः।

(घ) शैलाः, भूधराः, खेचराः, पर्वताः।

(ङ) नरः, मनुष्यः, पन्नगः, मानवः।

7. श्लोकमाश्रित्य समुचितक्रमेण अन्वयं पूरयत-

(क) तात! परम-आपद्गतेन .... त्वया रणे इदम् .... विशेषतः .... न एव .... ।

(ख) नाना .... ये अपि पूर्वे महारथाः .... , तैः .... अस्त्रम् .... न कथञ्चन प्रयुक्तम्।

(ग) .... त्वम् च राष्ट्रम् च .... संरक्ष्यम् एव हि, ...! तस्मात् त्वम् .... दिव्यम् अस्त्रम् संहर।

8. अधोलिखितानि वाक्यानि घटनाक्रमानुसारं पुनः लिखत-

(क) इदं दृष्ट्वा अश्वत्थामा ब्रह्मास्त्रं मुञ्चति।

(ख) एतम् अनर्थं दृष्ट्वा नारदव्यासौ तत्रागच्छतः।

(ग) युधिष्ठिरः भीमं नकुलेन सह द्रौणिम् अनुगन्तुं कथयति।

(घ) द्रौणिना द्रौपद्याः भ्रातरः पुत्राः च हताः।

(ङ) इदं दृष्ट्वा अश्वत्थामा ब्रह्मास्त्रं मुञ्चति।

(च) तौ विश्वस्य संरक्षणार्थं दिव्यम् अस्त्रं संहर्तुम् कथयतः।

(छ) श्रीकृष्णः युधिष्ठिरार्जुनाभ्यां सह युद्धक्षेत्रं गच्छति।

(ज) द्रौपदी द्रौणपुत्रं दण्डयितुं कथयति।

9. रेखाङ्कितपदेषु प्रसङ्गानुसारम् उचितम् अर्थचयनं कुरुत -

(क) किम् इदं <u>घोरम्</u> आपतितम्।

(i) पत्रम् (ii) भयङ्करम् (iii) दायित्त्वम्

(ख) <u>समीचीनं</u> न कृतं भवता।

(i) घृणितम् (ii) वञ्चनम् (iii) उचितम्

(ग) पवनः <u>स्तब्धः</u> जातः।

(i) आरब्धः (ii) स्थगितः (iii) प्रदूषितः

(घ) <u>सकलं</u> जगत् ध्वस्तं भविष्यति।

(i) समस्तम् (ii) ईश्वरीयम् (iii) अर्धम्

(ङ) द्वादश <u>समाः</u> पर्जन्यः तद् राष्ट्रं नाभिवर्षति।

(i) मासाः (ii) वर्षाणि (iii) दिनानि

(च) <u>पर्जन्यः</u> द्वादश समाः तद् राष्ट्रं नाभिवर्षति।

(i) इन्द्रः (ii) शक्रः (iii) मेघः

अन्वयः

1. तात! परम-आपद्गतेन अपि त्वया रणे इदम् अस्त्रम् विशेषतः मनुष्येषु न एव प्रयोक्तव्यम्।
2. विभो! अजेयः स्याम् इति मया देवदानव-पूजितम् चक्रम् ते प्रार्थितम्। एतत् ते सत्यम् ब्रवीमि।
3. नाना शस्त्रविदः ये अपि पूर्वे महारथाः अतीताः, तैः एतद् अस्त्रम् मनुष्येषु न कथञ्चन प्रयुक्तम्।
4. यत्र ब्रह्मशिरः अस्त्रम् परम-अस्त्रेण वध्यते, पर्जन्यः द्वादशसमाः तद् राष्ट्रम् न अभिवर्षति।
5. पाण्डवाः त्वम् च राष्ट्रम् च सदा संरक्ष्यम् एव हि, महाभुज! तस्मात् त्वम् एतत् दिव्यम् अस्त्रम् संहर।

योग्यताविस्तारः

(न परीक्षाकृते)

(क) कविपरिचयः

महाभारतं महर्षिवेदव्यासस्य कृतिः। महर्षिः कृष्णद्वैपायनो व्यासः त्रिकालज्ञः सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञ आसीत्।

(ख) काव्यपरिचयः

महाभारतं प्रागैतिहासिकं महाकाव्यम्। अस्मिन् विश्वकोशे न केवलं कौरवपाण्डवानां युद्धमेव वर्णितमस्ति अपितु विविधानि पौराणिकानि आख्यानानि, उपदेशप्रदपद्यानि, नीतिसूक्तयः, पुरावृत्तकथा, पशुपक्षिसम्बन्धीनि आख्यानानि, नैतिकं धार्मिकं च विशालं साहित्यं शतसहस्रश्लोकेषु निबद्धं वर्तते। उक्तं हि-यदिहास्ति तदन्यत्र, यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्।

(ग) भावविस्तारः

1. भारतीयविज्ञानम्

क. प्राचीनकाले न केवलम् आणविकास्त्राणां प्रक्षेपणम् अपि च संहरणमपि ज्ञातमासीत्।

ख. एतेषां दिव्यास्त्राणां प्रयोगः मनुष्येषु वर्जितः आसीत्।

ग. एतेषाम् अस्त्राणां प्रयोगे सति द्वादशवर्षाणि तस्मिन् देशे वृष्टिः न भवेत् इत्यपि तैः ज्ञातमासीत्।

(घ) अन्तःप्रसङ्गाः

1. वारणावते लाक्षागृहात् पाण्डवानां रक्षा।

दुर्योधनस्य आदेशेन पुरोचनः वारणावते आग्नेयं लाक्षागृहम् अरचयत्। धृतराष्ट्रः पाण्डवान् वारणावतम् प्रेषितवान्। लाक्षागृहदाहानन्तरं रात्रौ पाण्डवाः माता कुन्ती च चलितुमसमर्था आसन्। तदा महाबली भीमः जननीं स्कन्धमारोप्य नकुलसहदेवौ अङ्केन युधिष्ठिरार्जुनौ च पाणिभ्यां गृहीत्वा सुरङ्गमार्गेण गङ्गामुत्तीर्य वनं प्रविष्टः।

2. कीचकवधः

अज्ञातवासे द्रौपदी राज्ञ्याः सुदेष्णायाः सेवायां नियुक्ता आसीत्। राज्ञ्याः भ्राता कीचकः राज्ञः सेनापतिः आसीत्। स द्रौपदीं कुदृष्ट्या पश्यति स्म। अन्ते तस्य वधं कृत्वा द्रौपदीं रक्षितवान्।

3. **अर्जुनाय दिव्यास्त्रप्रदानम्**

क. भगवता शङ्करेण दिव्यं पाशुपतमस्त्रं संहारविधिपूर्वकम् अर्जुनाय दत्तम्। अस्य प्रयोगः मानुषेषु नैव कर्तव्यः इति भवान् शङ्करः अपि उपदिष्टवान्।

ख. अर्जुनः इन्द्रलोकं गत्वा देवशत्रून् हत्वा दिव्यानि अस्त्राणि प्राप्तवान्। यदा स तेषां प्रदर्शनं कर्तुमिच्छति स्म तदा नारदः आगत्य अवदत् (महाभारतम्-वनपर्व)

अर्जुनार्जुन मा युङ्क्ष्व दिव्यान्यस्त्राणि भारत।
नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुज्यन्ते कथञ्चन॥
एतानि रक्ष्यमाणानि धनञ्जय! यथागमम्।
बलवन्ति सुखार्हाणि भविष्यन्ति न संशयः॥
अरक्ष्यमाणान्येतानि त्रैलोक्यस्यापि पाण्डव।
भवन्ति स्म विनाशाय मैवं भूयः कृथाः क्वचित्॥

भाषाविस्तारः

1. विभक्तिप्रयोगः

क.	अभितः, परितः, समया, निकषा, प्रति, विना, धिक्, योगे	द्वितीया
	अनु+गम्, अनु+सृ, अनु+धाव्, अनु+वृत् इत्यादीनां योगेऽपि	
ख.	साकम्, सार्धम्, समम्, सह, अलम् (मा इत्यर्थे)	तृतीया
	किं किं क्रियते, किं प्रयोजनम्, कोऽर्थः को गुणः	
ग.	अलम् (समर्थ इत्यर्थे), दा, क्रुध्, द्रुह्, ईर्ष्य् इत्यादीनां योगे	चतुर्थी
घ.	बहिः, जुगुप्सते, विरमति, बिभेति, शिक्षते इत्यादीनां योगे	पञ्चमी
ङ.	क्त योगे, यथा रामस्य भाषितम् (संज्ञापदम्), परं रामेण	
	भाषितम् (क्रियापदम्), निर्धारणे इत्यादीनां योगे	षष्ठी
च.	स्निह्, अनुरञ्ज्, विश्वस्, अभिलष् योगे	सप्तमी
छ.	विना योगे द्वितीया, तृतीया पञ्चमी च भवति।	

अलम् योगे	1. अर्जुनः <u>शत्रुभ्यः</u> अलम्।	चतुर्थी
	2. परमास्त्रं <u>ब्रह्मास्त्राय</u> अलम्।	चतुर्थी
सह योगे	1. अर्जुनः <u>युधिष्ठिरेण</u> सह गच्छति।	तृतीया
	2. नकुलः <u>भीमेन</u> सह गच्छति।	तृतीया
विश्वस् योगे	1. भीमः <u>द्रोणपुत्रे</u> न विश्वसिति।	सप्तमी
	2. द्रौपदी <u>भीमे</u> न विश्वसिति।	सप्तमी
दानार्थे	1. अश्वत्थामा <u>श्रीकृष्णाय</u> ब्रह्मास्त्रं दातुम् इच्छति।	चतुर्थी
	2. शङ्करः <u>अर्जुनाय</u> ब्रह्मास्त्रं यच्छति।	चतुर्थी

नमः योगे	1. नमः आचार्यपुत्राय।	चतुर्थी
	2. नमः भ्रातृभ्यः।	चतुर्थी

II क. वाक्येषु 'क्त-प्रत्यय स्थाने ' 'क्तवतु' प्रत्ययस्य प्रयोगः

क. मम प्रियः अर्जुनः अपि चक्रं न याचितवान्।

ख. अहं देवदानवपूजितं चक्रं याचितवान्।

ग. कीदृशम् अनर्थं गुरुः कृतवान्।

घ. अहं तं दृष्ट्वा पृष्टवान्।

ङ. सः किं नु उक्तवान्?

च. अहं तं अस्त्रं शमयितुम् अस्त्रं विमुक्तवान्।

II ख. वाक्येषु 'क्तवतु-प्रत्यय स्थाने' 'क्त' प्रयोगः

क. त्वया एव विपद्ग्रस्ता अहम् उद्धृता

ख. पुत्रेण अस्त्रं शिक्षितुं पिता प्रार्थितः।

ग. द्रौणिना मे पुत्राः हताः।

घ. गुरुणा बालकेषु विश्वासः कृतः।

ङ. मया सः उक्तः।

च. तैः कदापि मानुषेषु अस्त्रं न प्रयुक्तम्।

प्रहेलिका

नान्नं फलं वा खादामि न पिबामि जलं किञ्चित्।
चलामि दिवसे रात्रौ समयञ्च बोधयामि॥

एहि हसाम

वस्तुविक्रेता – गृहस्वामी गृहे अस्ति वा?

तद्गृहस्य बालः – अहं दुःखितः, पिता गृहे नास्ति।

वस्तुविक्रेता – परन्तु त्वं किमर्थं दुःखितः?

बालः – कारणम्, असत्यं वचनं मह्यं न रोचते इति।

सप्तमः पाठः

साधुवृत्तिं समाचरेत्

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा॥

श्यामा – अयि सखि! पश्य पश्य इमां चित्रमयीं प्रहेलिकाम्।

माधुरी – दृष्टा मया। अस्यां तु जीवनपथः दृश्यते।

ऋचा – आम्। सत्यं वदसि। एषः तु जीवनपथः एव। उपरि प्रवेशस्थानम् अन्ते च गन्तव्यम् 'आनन्दः' इति शब्देन अङ्कितम् अस्ति।

मीनाक्षी – आः! एवम्! पश्यामः, केन मार्गेण यात्रा भवेत्?

माधुरी – अस्मिन् यात्रापथे तु अनेकाः वीथिकाः सन्ति। वीथिकासु एव चलनीयम्।

ऋचा – वीथिकासु अवरोधाः अपि सन्ति। तदा यात्रा कथं भवेत्?

माधुरी – पश्य पश्य, अत्र एकः प्रशस्तमार्गः अपि अस्ति।

श्यामा – अहम् अपि जानामि। यासु वीथिकासु धैर्यम् उत्साहः स्वाध्यायः सन्तोष आदयः सद्गुणाः लिखिताः सन्ति ताभिः एव गन्तव्यम्। एषः एव वरेण्यः मार्गः। अनेन एव गन्तव्यम्।

श्लोका – साधु वदसि। यत्र च क्रोधः, कामः, आलस्यं, कलहः, घृणा, द्वेषः, ईर्ष्या इत्यादयः अङ्किताः सः मार्गः तु हेयः एव।

आचार्यः – (प्रविश्य) मया सर्वं श्रुतम्। युष्माभिः युक्तम् एव उक्तम्। प्रशस्तः मार्गः एव अनुसरणीयः। श्रूयतां तावत् कथा– '**साधुवृत्तिं समाचरेत्**'।